

1894. Yılında Azerbaycan'ın Areş Kazası'ndan (Gence Vilayeti) Osmanlı Devleti'ne Göçler

Vidadi Umudlu*

Giriş

Eski zamanlardan insanlar çeşidli nedenlerden kendi bölgelerini terkederek mevsimi veya davamlı yaşamaq için başka yerlere göç etmişler. Bu göçler bazen küçük qruplar halinde, bazen de ellikce olmuştur. XIX yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycanın çarlıq Rusiyası tarafından işğalinden sonra, hem Azerbaycandan, hem de Kafkaslardan müslüman halkın Osmanlı topraqlarına zorunlu göçü başlanmış oldu.

Sömürgeçi Rusya yekilileri göç eden halkın emlakını benimseyerek yeni göçmenlere ve kendilerine sadık kimselere paylıyor, bu coğrafyada yalnız hiristianları iskanetmeyi planlıyorlardı. Kuzey Azerbaycandan olan göçlere genelde ruhani kesim, aynı zamanda hanlar ve onların yakın akrabaları başkanlık etmekteydiler.1853-1856 Kırım Savaşı ve 93.Harbinden sonra hızlı bir göç hareketi yaşanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başlamasıyla Ruslar'ın Kafkasya'nın müslüman halkına karşı vahşice zümlerin şiddetlenmesi sonucunda artan göçmenlerle ilgili 18 Haziran 1878'de Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Kafkas'ların tüm bölgelerinden yüz binlerle insan kendi topaklarını bırakarak Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış oldu. Yalnız 19 Eylül 1894 tarihinde, ülkeye gelen göçmen sayısındaki azalma sebebiyle Muhacirin Komisyonu lağvedilmiştir.

Aslında 1806 yılında Azerbaycan'ın Şeki Hanlığı'nın Ruslar tarafından işğalinden sonra Şeki halkının toplu halde Osmanlı topraklarına göçü, Kafkaslı'ların Anadolu'ya zorunlu göçünün başlangıç noktası gibi de kabul edilebilir. Daha detaylı konuşursak memleketinin Ruslar tarafından zabtından sonra eski Şeki Hanı Selim Han'ın önce Tebriz'e, sonra Bağdad'a gelerek İrak valisi Davud Paşa'dan Osmanlı topraklarında ikametine müsadee istemesi,¹ daha sonra

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, v.umudlu@yahoo.co.u ORCID: 0000-0002-4766-2998

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), HAT,761/35955.

Erzuruma gelerek Osmanlı padişahıyla görüşmek teşebbüsünde bulunması² ilk göçlerin başlanmasını göstermektedir. Han'ın önce akrabaları, yakın çevresi, eski beyler daha sonra halk toplu halde göç etmeye başlamıştır. Bu belgeler göçlerin daha erken başladığını kanıtlamaktadır.

Gence Vilayeti'nden de mühaciretin erken başlatıldığını görmek mümkün. 1847 yıla ait belge Gence doğumlu Hüseyin Efendi'nin oğlu Abbas Sabri Efendi'nin Türkiye'deki mühacir hayatıyla ilgilidir.³ Genceden olan Hüseyin Efendi'nin bir aile reisi gibi Türkiye'ye daha önce göç ettiğini tahmin etmek mümkün.

Bu makalede amacımız 1894.Yılı'nın Kasım ayında Gence Eyaleti'nin Areş Kazasından halkın Türkiye'ye göçle bağlı hazırlıklarını incelemektir.Genelde Kafkaslardan, aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'dan Osmanlı topraklarına. göçlerle ilgili ana kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin(BOA) fonları syılmaktadır. Mültecilerin Osmanlı İmparatorluğu'na girişinden ta iskanına kadar olan tüm durumlar bu belgelere yansımaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'yle yanaşı Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi'nde (ARDTA) de göçlerle ilgili çok sayılı belgeler buunmaktadır. Aynı zamanda arşiv belgeleriyle yanısıra bir çok tarihçilerin eserlerinde Kafkas göçleri ile ilgili araştırmalar aparılmıştır.

Tadkik ettiğimiz konuyla ilgili esas kaynak ARDTA'nın 62 sayılı fonunda muhafaza olunan "Yelizavetpol Governorunun Defterhanesi" adlı belgedir. Bu belgede Gence Viayeti'ninin Areş Kazası'na bağlı Davutlu, Leki, Nemetabad, Cucuk, Yengice, Kazıkumlak, Hanabad, Pirekir, Küçük Gagutlu, Melikli ve başka köylerinden binlerle insanın Yelizavetpol (Gence) Gubernoruna dilekceleri yeralmaktadır.Aile reisleri ve köy aksakkallarının yazdığı dilekçelerde aile fertleri ve köylüleriyle birlikte Türkiye'ye göç etmek istedikleri görülmektedir. Sadece 1894 yılının Kasım ayını içeren bu fonda göçle ilgili 211 dilekce bulunmaktadır. Dilekçelerden 3-ü Nuha Kazasına, geri kaln 208 dilekçe ise Areş Kazasına aittir. Dilekçeler aile reisi tarafından yazıldığı için her dilekcede göçmeye zorlanan insanların sayıları, isimleri ve akrabalık bağları gösterilmektedir.

Areş Kazası'ndan Türkiye'ye Göçe Hazırlık

Bu makalede sadece temelli olarak öz yurtlarını terkederek Osmanlı Devleti'ne hicret etmeye hazırlanan Gence bölgesinin Areş Kazası'nın müslüman nüfusundan bahsoluncaktır.

2 BOA, HAT, 823/37395.

3 BOA, DH.SAİDd., 103/225.

Nuha ve Göçay kazalarıyla çevrelenen, Yelizavetpol Eyaletine bağlı Areş Kazası'nın tarihine gelince bu kaza Çarlık Rusyası tarafından 1873'te Kafkasya'da gerçekleştirilen idari reforma göre oluşturulmuştur. Kaza yönetimi sistemi işletilmekteydi. Nüfusu temel olarak tarımda çalışmaktaydı. Kaza alanı 2829.6 kilometrekardı. ve nüfusu 52371 idi. Arash Kazası 1929'da kaldırıldı ve 1930'da Ağdaş Kazası kuruldu.⁴

ARDTA'nın 62 sayılı fonunda bulunan "Yelizavetpol Gubernorunun Defterhanesi"⁵ adlı belgede Azerbaycan'ın Yelizavetpol (Gence) Guberniya⁶sının Areş Kazası'ndan Türkiye'ye göçmek isteyen coksayı nüfusun olduğu görülmektedir. Sadece 1894.Yılı Kasımın 12-24 tarihine ait bu belgede hicret etmek için Areş Kazasından yola çıkacak olan 1500-2000 civarında insanı kapsayan 208 dilekçe bulunmaktadır. Göçe hazırlana aile reisi önce izin almak için Yelizavetpol Gubernoru'na başvuruda bulunmalı ve göçmek için beirni miktarda rüsum ödemek zorundaydı. Kuzey Azerbaycan'ın işgalinden sonra Ermeni ve Ruslar'ı bu bölgelerde yerleştiren Çarlık Rusyası bir yandan Müslüman nüfusu göçe teşvik etmekle beraber, aynı zamanda göç etmek isteyenlere de zorluklar çıkarmaktaydı. Rus görevlileri vazifeden sui-istifadeedrek hicret edenlere karşı kötü davranışlarda bulunur, göçmek için onlara verilen izni hükümetin bir marhemeti gibi kabul etdirmeyi uygun görüyorlardı. Çöç edenler genelde devlet ve ya hazine topraklarında buldukları için onların geride bıraktıkları tüm emlak Rusiya Devletinin eline geçmekteydi.

Göçe hazırlanan nüfusun yazmış olduğu dilekçelerde onların temelli olarak Osmanlı Devletine göçmelerine izin verilmesi rica olunmaktadır. Dilekçeler üzerinde bulunan markalı göçe hazırlanan şahısların ödediği rüsumu kanıtlamaktaydı. ARDTA'nın bahsolunan fonunda rüsum ödenmesiyle ilgili marka bulunamayan dilekçeler de yeralmaktadır.Bu dilekçeler geçersiz sayılıyor ve işlemin yeniden yapılmasına karar veriliyordu.

Dilekçeler genelde aile başkanı ve ya köylülerin ileri sürdüğü bir şahıs tarafından yazılmakla beraber göçe hazırlan şahısların sayı, bu şahısları başvuruda bulunan şahısın neyi olduğu gösterilmekteydi. Areş Kazası'nın köylüleri tarafından

4 Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона.СПб.:С.Петербург,1890-1907

5 Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), fon 62, dosya 1, gömlek 28, belge.1-112, Yelizavetpol Gubernorunun Defterhanesi.

6 Eyalet anlamına gelmektedir.

7 İlçe anlamında.

Yelizavetpol Governoru'nun adına yazılan bu dilekçeler önce ruscaya çevrilerek imza ediliyor, sonra sonra görevli Rus memurları tarafından işleme koyuluyordu. Genelde dilekçelerin bu biçimde yazılması uygun görülmekteydi.

"Bay Yelizavetpol Governoru'na. Nemetabad köylüsü Muhammed Maharram oğlu tarafından dilekçe.Ailemle birlikte temelli Türkiye'ye göç etmek istiyorum. Ailemle(Karı,cocuklar, kardeşleri gösterilmekle) Türkiye'ye taşınmam için gerekli talimatların verilmesini çok (yalvarırcasına) rica ediyorum. Rüşum ödediyimi kanıtlayan iki markayı dilekçeye ilave ediyorum.8 Kasım 1894. İmza".⁸

Bahsolunan arşiv belgelerini tatkik edince, göçün genelde Areş Kazası'nın tüm müslümanlar köylerini kapsadığını, sadece bölgenin azsayılı Ermeni köylerinin bu göçe katılmamasını ortaya koymaktadır. Şunu da belirtelim ki, aksine Ermeniler XIX yüzyılda, özellikle 1831-1873 ortalarında ve 1886-1897 yıllarında Rusya'ya daha çok göçetmişlerdir. 1886.Yılında geçirilen nüfus sayımlarına göre Areş Kazasında bulunan 125 köyde hane sayısı 9619, tüm nüfusu ise 51.845 kişi olmuştur. Azerbaycan Tatarlarının (Türkler-V.U.) nüfus sayısı 37.577, onlara mahsus hane sayısı ise 7167 olmuştur.⁹ Yani Kazadaki Azerbaycan Türkleri'nin toplam sayısı %72 oranında olmuştur.

Türkiye'ye göçe hazırlanan nüfus sayına göre Nemetabad köyü Areş Kazası'na bağlı 125 köy arasında en önde yer almaktaydı.1886.Yıl sayımlarına binaen bu köyde hane sayısı 204, nüfus sayısı ise 1036 kişi olmuştur. Köyde ikisi bayan olmakla 5 küçük burjuva, birisi bayan olmakla 5 din görevlisinden başka, geri kalan köyün tüm ahali devlet ve ya hazine topraklarında çalışmaktaydı.¹⁰

ARDTA'nın 62 sayılı fonunda bulunan "Yelizavetpol Gubernoru'nun Defterhanesi" belgesinde göçle ilgili 211 dilekceden 74 dilekçe Nemetabad Köyü'nün ahali tarafından sunulmaktadır.Kaza'nın Cucuk Köyü'nden 21, Davudlu Köyü'nden 15, Leki Köyü'nden 7, Pirekir Köyü'nden 6 göç için dilekçeler bulunmaktadır. Aynı zamanda Areş Kazası'na bağlı Kazıkumlak,Melikli-Ballı, Curdam, Küçük Kaputlu, Yengice, Büyük Yengice, Hanabad ve başka köylerde ahalinin göçe hazırlandığı görülmektedir.¹¹

8 ARDTA 62, //28, Yelizavetpol Governorunun Defterhanesi.

9 Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис : Тип. И. Мартиросиянца, 1893, s. 232.

10 Свод статистических..., s. 228.

11 ARDTA , 62/1/28, Yelizavetpol Governorunun Defterhanesi.

Areş Kazası'ndan göç etmek hazırlanan köylülerin adından bir şahıs tarafından yazılmış olan her dilekçe aile fertleri ve köy halkını kapsadığı için bir kaç kişinin göçünü öngörüyordu. Mesela Büyük Yengice Köyü'nden olan Molla Abdullah'ın yazdığı dilekçede aynı köyden 107 kişinin göçünü. Kazıkumlak köyünden başka birisi 14 kişilik aile fertlerinin göçü için dilekçe yazmış olduğu görülmektedir. Ayrıca Köyü'nden olan şahıs da 19 kişilik ailesile göçmeyi planlamaktaydı. Leki Köyü'nden 15 kişinin göçü bir dilekçede yer almaktadır. Davudlu Köyü'nden Ali Hacı Abdullah oğlu 11 kişilik aile fertleriyle Türkiye'ye göç etmeye karar vermiştir. Göçler için yazılmış olan dilekçelerde genelde 4-5 kişilik aile fertlerini kapsamaktadır. Aynı zamanda bir kişinin göçünü öngören dilekçeler de bulunmaktadır.

1894.Yılında Gence Eyaleti'nin Areş Kazası'ndan toplamda 1500-2000 kişinin göç ettiği görülmektedir. Yani 52.371 nüfus için bu rakam çok olmaya bilir. Ama 1894-1895 yıllarında Ermeniler'in bu bölgelere göçünü hesaba alırsak bölgede bulunan Azerbaycan Türkleri'nin oranının azaldığı görülmektedir. 1897'de İller, ilçeler üzere Rus İmparatorluğu'nun ilk genel sayımlarına göre Areş Kazası'nda 36.623.ü erkek olmakla 67.277 nüfusun yaşadığı görülmektedir. Ayrıca kazanın merkezi Aktaş Kenti'nin nüfusu 528 kişi olmuştur. Etnik nüfusa gelince Azerbaycan Türkleri'nin sayı 70.1%, Ermeniler ise 20.5% olmuştur.¹²

Areş Kazası'ndan Türkiye'ye göçü izlemek için 1894.Yılından sonra Gence Vilayeti'nden Osmanlı Devleti'ne olan göçlerin Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine yansımaları inceledik. Bu belgelerde Gence Vilayeti'nden Türkiye'ye göç eden coksayıli mühacirlerden bahsölnmaktadı. Mühtemelen Areş Kazası'ndan olan ahalinin göçü de bu belgeler arasında yer almaktadır.

1894 yılının Aralık ayına aid arşiv belgesinde Kafkasiyada Cebrail nahiyesi İslam ahalisinden Osmanlı Devleti'ne hicret edecek Mühacirlerin Kastamonu, Konya ve Ankara'ya yerleştirmelerinin daha münasib olacağından bahsedilmektedir.¹³ Bilindiği üzere Cebrail Nahiyesi Areş Kazası kibi Gence Vilayeti'ne bağlı bölgelerdendir. Göç eden ahalı deyişik kazalardan oldöğü için gelen göçmenlerin Cebrail ve başka yakın kazalardan oldöğü söylenebilir. Aynı zamanda Areş Kazası'ndan olan ahalinin hepsinin aynı vaktide göç ettiği söylenemez.

1898 yılına ait bir belgede Gence Governorluğu Kazak ve Bovk köylerinden hicret eden Müslüman mühacirlerinin nakil ve iskanları ve teferruatı hakkında

12 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел ; [СПб.], 1897 - 1905.

13 Воа, MV, 84/85.

Tiflis Başşehbenderliğinin tahriratu yeralmaktadır.¹⁴ Başka bir belgede Gence Vilayeti'ne bağlı Cebrail Kazası ahalisinden olup dört qafile halinde Osmanlı topraklarına gelerek Diyarbakır'a sövkedilen 1000 kişilik mühacir grubunun işlerinin temini için gösterilen fedakarlıklardan bahs olunmaktadır.¹⁵ 1901 yılına aid arşiv belgesinde bir sene önce Gence'den gelip Diyarbakır'da yerleşen mühacirlere ilaveten bu sene gelen 160 mühacire yapılan masrafın az olduğu,¹⁶ yeni gelen mühacirlere de aynı yerde iskan olunmak isterlerse onların da eşya ve hayvanları ile geldiklerinden az masrafla iskanetmenin mümkün olması kaydolunmaktadır.¹⁷

BOA-da bulunan bir belge daha çok dikkat çekicidir. Şöyle ki, bu arşiv belgesinde Dağıstanın Gence Vilayeti'ne tabi Aktaş Kazası'nın Cucuk karyesi mühacirlerinden Bekir bin İsmail ile Ahıskalı Halil'in tahkiki hüviyetlerinin bir an evvel yapılmasından bahs olunmaktadır.¹⁸ Areş Kazası'nın merkezi Aktaş olduğu için belgede Aktaş Kazası olarak gösterilmiştir. Cucuk Köyü'nün ise Areş Kazası'nda olduğu bilinmektedir. Mühtemelen Cucuk Köyü'nden olan Bekir bin İsmail de 1894.Yıl Areş Kazası'ndan olan göç gafilisiyle Türkiye'ye gelmiştir. Dağıstan kelimesine gelince Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Azerbaycan'ın bir çok bölgeleri yanlış olarak Dağıstan kibi gösterilmektedir.

21 Kasım 1917 yılına ait bir belgeden Gence ahalisinden ve Rusya tebasından olan Mehmed Mehdi Hacı Baba oğlunun İzmir'e gitmesine müsaade edilmesi talebi üzerine yapılan tahkikatda on yeddi sene önce İstanbul'a geldiğinin ve kötü halinin görülmediği anlaşılmıştır.¹⁹ Belgeden görüldüğü gibi Genceden olan Muhammed Mehdi Hacı Baba oğlu 1899 yılında Türkiye'ye göç etmiştir.

14 BOA, Y.A.HUS. ,394/78.

15 BOA,A.MKT.MHM., 515/23.

16 BOA, Y.PRK.UM., 56/38.

17 BOA,Y.PRK.UM. 56 4/38.

18 BOA, DH.MKT., 2687/23.

19 BOA,DH.EUM 5Şb., 49/17.

1894 Yılı Kasım ayında Yelizavetpol Guberniyası'na bağlı Areş Kazası'ndan Türkiye'ye göçe hazırlananlarla ilgili bazı bilgiler

Köy	Dilekçe sahibi	Göçe hazırlananlar	Sayı
Nemetabad	Yusuf Kazım oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Büyük Yengice	Molla Abdullah	Köylüler	107 kişi
Nemetabad	Osman Mahmut oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Nemetabad	İbrahim Mustafa oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Kazikumlak	okunmuyor	Aile fertleriyle	14 kişi
Nemetabad	Mami Mahammed Rıza oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Leki	okunmuyor	Aile fertleriyle	8 kişi
Cucuk	okunmuyor	Aile fertleriyle	5 kişi
Leki	okunmuyor	Aile fertleriyle	9 kişi
Davudlu	Ali Hacı Abdullah oğlu	Aile fertleriyle	11 kişi
Leki	okunmuyor	Aile fertleriyle	8 kişi
Leki	okunmuyor	Aile fertleriyle	5 kişi
Melik-Ballı	okunmuyor	belirtilmemiş	13 kişi
Cucuk	Hacı Rasul oğlu	Aile fertleriyle	10 kişi
Pirekir	okunmuyor	Aile fertleriyle	9 kişi
Yeniarh	Molla Memmed MollaAmin oğlu	Aile fertleriyle	3 kişi
Leki	okunmuyor	belirtilmemiş	15 kişi
Ayrıca	okunmuyor	Aile ferleri ve kardeşi	19 kişi
Nemetabad	Seyit Memmedhan Seyitağa oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Davudlu	Kasım	kendisi	1 kişi
Hanabad	Abbas Pirmemmed oğlu	Aile fertleriyle	görünmüyor
Pirekir	okunmuyor	Aile fertleriyle	6 kişi
Cucuk	okunmuyor	Aile fertleriyle	7 kişi
Melikli	okunmuyor	Aile fertleri ve kardeşi	görünmüyor

Sonuç

Görüldüğü gibi, sadece bazı arşiv belgelerini inceleyerek 1894 yılında Gence Vilayeti'nin Areş Kazası'ndan ahalinin az bir kısmının Türkiye'ye göçünden bahsetmiş olduk. Gerçekten ahalinin bin yıllarla yaşam sürdürdükleri yurt yerlerini, alışık oldukları hayatı , kurmuş oldukları yurt-yuvalarını bırakarak yeni meskenlere

göç etmek çok zor ve acı bir olay. Bir deyim binlerle insanın tüm emlakıyla döğma köylerini terk ederek göç etmesi albette ki,zorunlu veya zorla yaptırılmış bir göç olsun gerek. Kafkaslar'ın Çarlık Rusya'sı tarafından işgaliyle başlayan bu göçler, Rusya'nın sömürgeçilik siyasetini derinleşmesi, ruslara karşı direnişin başarılı olamaması, aynı zamanda Rus-Türk müharebeleri Kafkasya, halklarının Anadolu'ya göçünün esas nedenlerindedir.

Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi'nde bulunan belgede Areş Kazası'nının Nemetabad, Kazıkumlak, Davudlu, Melikli-Ballı, Cucuk, Küçük Kaputlu, Leki, Yengice, Büyük Yengice, Hanabad ve başka köylerinden olan binlerle insanın göç etmek için Rus yetkililerinden yalvarırcasına izin istemeleri, Gence köylülerinin durumlarının çok kritik olmasını isbatlamaktadır. Aynı zamanda bu insanlar aylarca sürecek yolçuluğu, yol boyunca çoluk-çocuğun hayatlarını sürdürme bilmesini, baş vere bilecek tehlikelerin def edilmesini ve yeni meskenlerde nasıl bir hayatla karşılaşacaklarını göze alarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Söylendiği gibi esas neden işgalle barışmamak olmuştur.

Anadolu topraklarına göçeden Azerbaycan halkının sonraki hayatı bu devletle sıkı şekilde bağlı olmuş, Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Turkiyenin çeşidli bölgelerine göç eden soydaşlarımızın Türk halkıyla birge Osmanlı Devletinin siyasi, ekonomik, sosyal yönünden kalkınmasında önemli katkıları olmuştur.

Kaynaklar

Azərbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), fon 62, dosya.1, gömlek 28, belge 1-112, Yelizavetpol Guvernorunun Defterhanesi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hatti-Humayun fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.A.HUS fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, A.MKT.MHM fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.PRK.UM fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH.MKT fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH.SAİDd fonu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri , HR.TO.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri,DH.EUM 5Şb.

Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис: Тип. И. Мартиросянца, 1893.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел ;[СПб.], 1897 - 1905.

Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона.СПб.:С. Петербург, 1890-1907.

